

KONZERVATORSKI ZAHVAT NA MOGORJELU

Kratak osvrt na problematiku radova

TRAVAUX DE CONSERVATION A MOGORJELO

Oko 1 kilometar južno od Čapljine, na humci koja se lagano spušta prema Neretvi, stoji u ponešto pustom kraju gusti šumarak čempresa. To je Mogorjelo, poznata antička građevina, danas u ruševinama zaodjenuta tamnozelenim velom mediteranske flore. Prvim slovima jednog rimskog epitafa pored samog ulaza, čini se kao da je rečeno uglavnom sve što se danas može izreći o ovom spomeniku kulture: DIIS MANIBUS SACRUM.¹

O tim se ruševinama malo što zna, a nije sigurno posvjedočeno ni ono što se pretpostavlja. Jedni ga smatraju vojničkim logorom, drugi opet naziru u njemu obrise gospodskog dvorca. Prema nekim istraživačima on bi datirao iz I vijeka nove ere, drugi ga, međutim, stavljaju u IV vijek. Iako Mogorjelo stoji tu na našem dohvatu, mi ga se uistinu nismo do sada pravo ni dotakli, jer ono što se čuva i pokazuje na brežuljku nedaleko Čapljine, to je samo ljuštura i okvir jednog života i jedne kulture, koja se ovdje razvijala i cvjetala, a čije su tekovine danas tek djelomično pristupačne javnosti u zbirkama Zemaljskog muzeja u Sarajevu i kratkim izjavama nekoliko arheologa. Kakvo su kulturno blago ostavili njegovi stanovnici, a koje je nakon uništenja zgrada ostalo dugi niz vijekova zakopano među zidovima, o tome se može osvjedočiti tek onaj kojemu se pruži prilika da vidi zbirke muzeja u Sarajevu. Kulturno-historijska vrijednost Mogorjela leži, međutim, u širem kompleksu, čije komponente čine vrijeme, mjesto i način njegovog postanka, a tu vrijednost mi danas tek naziremo u nekim njegovim detaljima.

Kada je 1893 g. na stupcima Glasnika Zemaljskog muzeja² objavljen nalaz »utvrđenog logora rimskog, što ga narod zove Mogorjelo« — tada je prvi put izrečen sud kojega je usvojio njegov kasniji istraživač i konzervator, dr. Karlo Patsch. Otkopavanje ruševina izvedeno je u godinama 1899 do 1903. Pokretni arheološki materijal (novac, keramika, željezni alat i slično) prenesen je u muzej, a također i foto-negativi sa iskopavanja. Zabilješke autora dospjele su vjerojatno u Beč, no Karlo

Maly spominje, međutim, u jednom florističkom prikazu³ neki rukopis u Zemaljskom muzeju, uz napomenu da je iz njega crpio historijske podatke za svoj rad. Dr. Patsch⁴ progovorio je u javnosti o Mogorjelu vrlo oskudnim izjavama sumarnog karaktera, iz čega se može zaključiti da je pomišljao na izdavanje jedne veće iscrpne studije, no ova njegova ideja nije do danas ostvarena. Mišljenja raznih stručnjaka išla su u raskorak sa njegovim zaključcima, i to ne samo po pitanju datiranja, nego i same namjene objekta. On je vjerojatno pod dojmom već ranije donesenog zaključka prišao Mogorjelu kao vojničkom kastrumu iz I vijeka nove ere, i ostao pod tom sugestijom do konca života. Obzirom da su njegovi dokazi bili više općehistorijskog karaktera, jasno je da oni nisu bili dovoljno uvjerljivi. Njemu nasuprot je veći broj stranih stručnjaka⁵ uzeo u obzir tehničke osobine objekta i pokretnih nalaza, pa na temelju toga datirao građevinu u IV vijek nove ere. Suvišno je naglašavati da su iz ove potonje metode rezultirali vjerodostojniji zaključci, koje dr. Patsch nije mogao jednostavno odbaciti. Možda je i ovo temeljito razmimoilaženje u pogledima na objekat bilo jedan od uzroka što nije došlo do objavljivanja materijala u zamišljenoj formi.

Do sada su o Mogorjelu objavljene u svemu dvije iscrpne studije sa specijalnom temom. Karlo Maly dao je prikaz o biljnom svijetu Mogorjela,⁶ dok je dr. I. Čremošnik obradila keramički materijal.⁷ Ovaj potonji rad zanimljiv je po tome što je ispitivanjem keramike također potvrđena teza o datiranju objekta u IV vijek nove ere.

Zidovi koje danas vidimo na Mogorjelu, pripadaju srednjem, tj. drugom periodu građevinske djelatnosti na onom mjestu. U jugoistočnom dijelu prostora stoje pod sadašnjom površinom zemlje tragovi poljoprivrednog imanja iz ranijeg perioda rimske dominacije u ovim krajevima. Ova vila ru-

³ Gl. z. m. 1927, str. 90.

⁴ Gl. z. m. 1914, str. 158—161.

⁵ E. Anthes: Bonner Jahrbucher 122, godina 1912, str. 152—153. — F. Oelmann: Bonner Jahrbucher 133, god. 1928, str. 123—124.

Dr. K. Patsch: Gl. Z. m. 1914, str. 159 (bilješka).

⁶ O. c.

⁷ Gl. z. m. 1952, str. 241 i dalje.

¹ U slobodnom prevodu: »Mjesto posvećeno mrtvima.«

² Gl. Z. m. 1893, str. 526.

Mogorjelo 1902 godine. Objekt oslobođen naslaga zemlje, ali još nije provedena konzervacija zidova niti zasadeno drveće. Pogled sa sjevera. (Snimio dr. K. Patsch, foto-arhiv Zavoda)

stika razorena je po svoj prilici u doba kada je sagrađen objekat kojega sada vidimo. Možda ne bismo mnogo pogriješili ako bismo onu prvu građevinu datirali u I vijek nove ere, iako nam nisu poznati elementi za njeno vremensko opredjeljivanje (ukoliko su uopće vršena istraživanja u toj dubini). Koncem III, ili tokom IV vijeka n. e. izgrađen je na tom mjestu objekat o kome ovdje govorimo, a nakon što je on propao u nekoj katastrofi oko 400-te godine nove ere, prostor ruševina poslužio je kao ukopno mjesto okolnog stanovništva. Ne zna se točno vrijeme kada se započelo tim ukopavanjem, no tokom Srednjeg vijeka izgrađene su ovdje dvije bazilike, od kojih je sjeverna imala kriptu.⁸ Danas jedva naziremo njihove tragove, jer su obje građevine takoreći zbrisane sa površine zemlje, budući da su, izuzev kripe, horizontom nadvisivale objekat kome je bilo posvećeno otkopavanje od 1899—1903 godine.

Nakon što je Mogorjelo potpuno otkopan (1903 god.) dr. Patsch je pristupio konzervaciji zidova, koji su na taj način ostali sačuvani. O tom želim ovdje da iznesem nekoliko primjedbi. Ovaj konzervatorski zahvat čini izuzetak na području Bosne i Hercegovine, jer ni kod jednog drugog otkopavanja antičkih objekata nije do tada, a ni poslije, izvršena zaštita otkrivenih zidova.⁹ Ovim propustom je, između ostaloga, propalo i nekoliko vri-

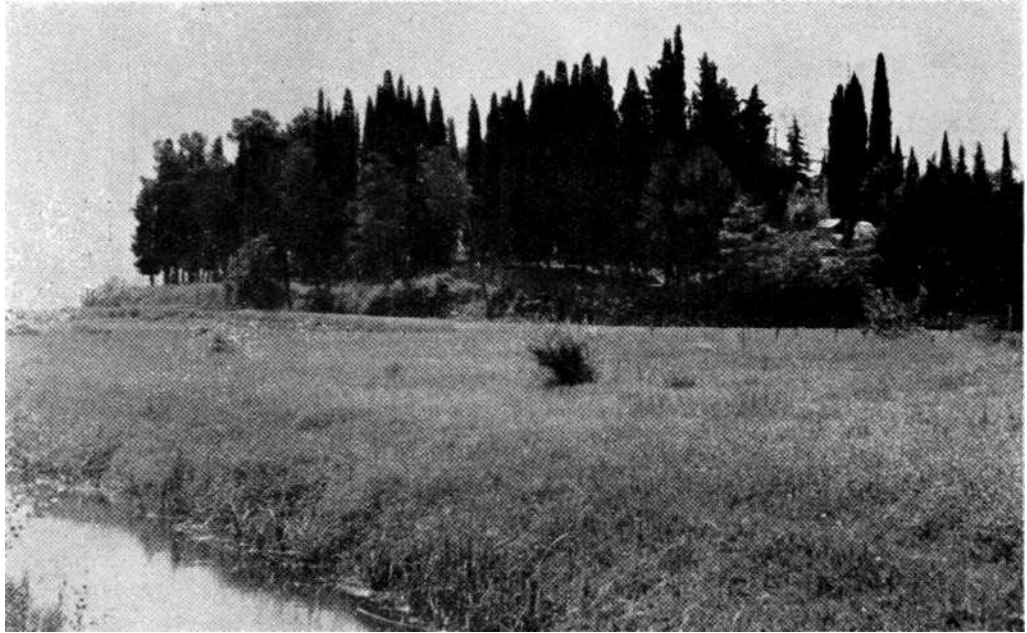
jednih spomenika, kao što su terme i kurija u Gradini kod Srebrenice, objekti na Ilidži, pa niz starokršćanskih bazilika.¹⁰

Mogorjelo je do časa otkopavanja bio odlično sačuvan. Ovako dobro stanje objekta pružilo je konzervatoru mogućnost da ga bez mnogo preinaka uzdrži u onom stanju, u kojem ga je zatekao nakon iskopavanja. Dr. Patsch je taj posao riješio na dosta originalan način, pokrivanjem zidova pločama, po uzoru na hercegovačke krovove. Dobre strane ovog pokrivanja sastoje se u tome što za polaganje ploča nije potrebno prethodno pregrađivanje gornje površine zidova, nego je dovoljno da se ta površina očisti od zemlje i biljnog truleža, a zatim u manjem obimu pripravi za polaganje ploča. One se slažu na način sličan sistemu savremenih »eter-nit« azbestnih krovnih ploča, samo s tom razlikom što su ove moderne, tvornički proizvedene ploče, tanke, i prikivaju se na drvenu podlogu. Hercegovačke ploče su prirodnog porijekla. One se sastoje od vapnenca koji se taložio u slojevima debljine pogodne za ovaj posao, dakle oko 1 do 2 cm. Ploče su dosta teške, stabilne i otporne prema najjačem nevremenu. One su razne veličine, i površinom obično premašuju dimenzije modernih azbestnih ploča. S obzirom da je sam Mogorjelo izgrađen najvećim dijelom od lomljenog i grubo

⁸ Gl. z. m. 1893, str. 527.

⁹ Izuzetno su na Ilidži izvršeni 1950—51 godine konzervatorski radovi na otkopanom antičkom objektu.

¹⁰ Radi ilustracije navodim slučaj bazilike u Zenici. Svi naši naponi oko pronalaženja mjesta na kojem je stajala ta bazilika, na sjevernoj periferiji današnje Zenice, ostali su do sada bezuspješni, jer joj se poslije otkopavanja zameo svaki trag.

Mogorjelo 1952 godine. Pogled u istom pravcu kao na slici 1. Ruševine su zastrte bujnom mediteranskom vegetacijom, u kojoj se naročito ističu čempresi. (Snimak: Foto-služba B. i H. foto-arhiv Zavoda)

pritesanog vapnenca, jasno je da ovaj krov ni po materijalu, a ni boji, ne odudara od starih zidova. On, dakle, u tom pogledu bitno ne mijenja izgled ruševina. Građen prema potrebi u dva razna nagiba, tj. na jednu i dvije vode, on je iz statičkih razloga uvijek dužinom povučen u vodoravnom pravcu, pri čemu je dr. Patsch vodio strogo računa da se poravnavanjem suviše ne ošteti sačuvani dio, a ni da se vrše veće nadozide na mjestima gdje je to iziskivala potreba. Jasno je da je moralo biti i jednog i drugog posla, no njemu se pribjegavalo samo u krajnjem slučaju. O tome se vrlo dobro može osvjedočiti na dokumentarnom materijalu u foto-arhivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.

Dakako da je za takav krov u specijalnim prilikama, koje vladaju u Mogorjelu, potreban stalan čuvar koji će o njima voditi brigu. Mnogi zidovi ne prelaze visinu od 1,5 metra, pa se posjetioci rado uspinju na njih, a time lome i ugrožavaju stabilnost ploča. Na mjestima do kojih posjetioci ne mogu lako doći, pokrov je ostao uglavnom još u dobrom stanju, no takvih je mjesta relativno malo. Sada, 50 godina nakon akcije dr. Patscha, morali smo pristupiti ponovnom namještanju tih ploča, jer je Mogorjelo činio već vrlo zapušten utisak. Tome su, dakako, mnogo doprinijele ratne prilike, kada je Mogorjelo češće puta iskorišten kao strateško uporište.

Sistem »krovova« na Mogorjelu ima jednu, da je tako nazovemo, pedagošku manu. Kod posjetilaca kojima se ranije nije pružala prilika da vide antičke ruševine, čine ti krovovi dojam da su sa-

stavni, originalni dio historijskog objekta. Takve se posjetiocyte mora specijalno upozoravati na činjenicu da oni predstavljaju tek mjeru zaštite starih zidova.

Manje zidne površine, tako na pr., stupovi trijemova na sjeveroistočnoj strani, zaštićeni su busenjem zemlje sa posijanom travom. Ova se trava ljeti obično sasuši, ali ipak svojim korijenjem održava zaštitni zemljani pokrov. Ovakve površine bilo bi nemoguće zaštititi pločama, jer ne postoji dovoljna površina na kojoj bi se one mogle nesmetano držati. Trava koja veže zemlju na tim stupovima, raste i razvija se u vlažnim dobama godine, tj. onda kada kiša pada. U sušno doba godine i ona se sasuši, no onda je opasnost za zemlju manja, budući da nema onih atmosferskih elemenata koji bi inače uticali na njeno odronjanje.

Konzervirajući Mogorjelo dr. Patsch je došao na ideju da ruševine okruži gustom mediteranskom vegetacijom. On je pritom imao u vidu tehnička i estetska preimućstva koje može da pruža flora u zaštiti ruševina ovoga tipa. Nadalje je bilo u planu osnivanje botaničkog vrta mediteranskog tipa, čime bi dvije različite kulturne manifestacije bile sjedinjene na istom prostoru. Nasadi u Mogorjelu nisu, međutim, nikada službeno priznati u tom smislu.

Objekat je položen u dolini Neretve, u južnoj Hercegovini. On leži u prostoru između visokih bosansko-hercegovačkih planina s jedne strane, i Jadranskog mora s druge strane. Jasno je da su strujanja zraka u ovom zračnom kanalu ponekad

Sjeveroistočna strana Mogorjela. Snimak iz doba otkopavanja, vjerojatno 1899 godine. Pogled od juga prema sjeveru. (Snimio dr. K. Patsch, foto-arhiv Zavoda)

vrlo jaka, toliko, da jednostavni krovovi od crijepa ne mogu izdržati pritisak. Kasna jesen i zima dosta su kišoviti, dok je ljeto vrlo suho i vruće. Prema starijim podacima¹¹ prosječna godišnja temperatura iznosi 13,9° C, najniža moguća temperatura zabilježena je 1912 godine sa -6,8° C, a maksimalna 1916 godine sa 38° C. Područje spada u pojas mediteranske klime, pa tako i biljni svijet Mogorjela nosi na sebi pečat naše primorske vegetacije. Kompleks ruševina uokviruju redovi čempresa (*Cupressus sempervirens* L.), koji tako u neku ruku čine zid protiv prejake sunčane žege, udaraca vjetra, kišnih kapljica i sličnih atmosferskih elemenata. Zajedno sa drvećem koje je zasađeno na slobodnom unutrašnjem prostoru, ovi čempresi vrše u neku ruku funkciju klimatskog regulatora. I u doba najveće ljetne žege ima u Mo-

gorjelu dosta hladovine. Vjetrovi koji ponekad silnom snagom pušu iz hladnijih gorskih predjela, također se zaustavljaju, ili ublaže svoju snagu, na gustoj pregradi drveća. Isto tako i kiša, koja bi u nanosu oluje pokatkad mehaničkim djelovanjem razarala već i po sebi slabe zidove, zaustavlja se i razbija o grane čempresa. I ne samo to. Ta ista vlaga, razbijena i razdijeljena uticajem vegetacije podjednako na cijeloj površini, počela bi se naglo isparavati na plohama koje su okrenute sunčanoj strani. I tu igra važnu ulogu sjena drveća, koja ne dopušta da se suncu izložene površine suviše brzo rješavaju upijene vlage. Tako se u hladovini, više uticajem strujanja zraka, zidovi isparavaju podjednako i daleko sporije nego na otvorenom i suncu izloženom prostoru.

Da li žile drveća ugrožavaju stabilnost zidova? Praksa je pokazala da kultivirana flora Mogorjela nije ni na jednom mjestu izvršila ma kakvo ra-

¹¹Podaci prema K. Malom u Gl. z. m. 1927, str. 87.

Sjeveroistočna strana Mogorjela u zapuštenom stanju po završetku rata (Foto-sluzba B. i H., 1952, foto-arhiv Zavoda)

Isti pogled kao na slikama br. 3 i 4. Stanje nakon izvedene opravke 1952 godine
(Snimio Š. Bešlagić, foto-arhiv Zavoda)

zorno djelovanje na tom spomeniku kulture. Žile nasađenog drveća, a naročito brojnih čempresa, ne idu u širinu, nego u dubinu. Ne samo da te žile ne probijaju sebi put u horizontalnom pravcu, dakle prema zidovima, nego još svojom okomitom tendencijom i jačinom štite malo nagnuto tlo od sklizanja i odrona. Od nasađene bjelogorice na slobodnom prostoru nekadašnjeg dvorišta unutar zidova samo se brijest (*Ulmus campestris*) pokazao kao nepoželjan gost, jer su njegove daleko rasprostranjene žile mogle vremenom postati opasne za građevinu. Ovo je spriječeno. Za drugo drveće nisu se mogle ustanoviti slične osobine.

Veliku opasnost za zidove pretstavlja rusovina, (pajasen, *Ailanthus glandulosa*) koja u velikom broju raste kao samorodna po zidovima, a prodornom snagom svojih žila teško ugrožava njihovu stabilnost. Dosada je u nekoliko akcija poduzeto njezino čupanje i otkopavanje, no rezultat nije zadovoljio. U planu je uništavanje kemijskim putem.

Zelenilo daje Mogorjelu ne samo prijatan izgled, nego svojim mediteranskim karakterom pojačava onaj »antički« i »rimski« ugođaj na tim ruševinama. Osim toga je veliki i pusti prostor ruševina biljnim pregradama razbijen u nekoliko vizuelno zatvorenih parcela koje takoreći svaka živi svojim životom, i pored toga što je sve skupa povezano u jednu cjelinu. Zeleni južnjački okvir učinio je da i same ruševine djeluju gotovo kao dekor pozornice za neku pastoralu.

Biljnim je nasadima na Mogorjelu između ostalog učinjen pokušaj da se pogledom na ruševine

umanji dojam mrtvila, što je u sličnim slučajevima česta pojava. Elementi života bilja i ljudi su različiti, no budući da su stari stanovnici sa ovog mjesta otišli u nepovrat, a za nove nema krova ni potrebe, preostalo je da na simboličan način taj život obnovimo zelenim nasadima. Svakog proljeća oživi Mogorjelo u okviru svoje prirode, koja sivim zidovima daje ugođaj romantičnih slika Arnolda Böcklina.

Život ovih zidova ima svoju problematiku. Završetak rata dočekao je Mogorjelo u vrlo trošnom stanju. Ploče su poispadale, ili se pomakle iz svog osnovnog sjedišta, dok je rusovina sve više širila svoje razorno korijenje u slabim zidovima. Stari čuvar Ante Šetka je u međuvremenu preminuo, a njegova udova i nasljednica u službi, Anica Šetka, nema više snage za posao oko namještanja ploča. Njena je, međutim, zasluga da je Mogorjelo uvijek čist i uredan.

1947 godine, tj. u doba kada još nije postojao Zavod za zaštitu spomenika kulture, ekipa Zemaljskog muzeja u Sarajevu pristupila je općem rasčišćavanju zapuštenog spomenika. Četiri godine kasnije (1951) Zavod je otpočeo obnovom konzervatorskih radova manjom akcijom na sjeverozapadnom dijelu. U 1952 godini temeljito je obnovljena cijela sjeveroistočna strana Mogorjela. U narednim će se godinama nastaviti radom do konačnog završetka.

Tokom diskusije, koja je vođena u vezi sa ovim radovima na obnovi Mogorjela, izrečena su, između ostaloga, mišljenja da bi trebalo izmjeniti sistem konzervatorskog postupka. Prema tim prijed-

lozima trebalo bi ploče kao zaštitu zidova zamjeniti prikrivenim slojem betonskog maltera, kao izolatora vlage pri gornjoj površini zidova. Ne vidim dubljeg razloga da bi se mijenjao sistem kojega je ostvario dr. Patsch, a koji je tokom polovine jednog stoljeća dobro izvršio svoju funkciju. Kada isporučujemo fotografije iz doba otkopavanja sa današnjim stanjem, onda vidimo da je u proteklih 50 godina kiša izaprala jedan dio žbuke na zidovima. Ako imamo u vidu funkciju ploča koje poput krova ispadaju preko zidova, onda moramo pretpostaviti da bi konzervacijom na malčas spomenuti način zidovi bili još više oštećeni, nego je to danas slučaj.

Novost u sadašnjoj akciji sastoji se u tome da se ploče ne polažu više na suhi zid, nego u namaz produženog maltera, a zatim se istim malterom same međusobno povezuju. Na ovaj će način u normalnim prilikama izdržati još duže nego je to do sada bio slučaj.

Unutarnji zidovi u sjeveroistočnom dijelu, koji je obnovljen 1952 godine, bili su djelomično izgrađeni od opeke koja se iz nepoznatih razloga postepeno lomi i troši. Na nekim je mjestima to ras-

padanje zauzelo veće razmjere, tako da smo morali pristupiti pojačavanju uglova malim stupovima koje smo izgradili iz starog materijala (opeka, uskladištenih poslije otkopavanja). Na taj je način proširena površina krovova i na one dijelove zidova koji uslijed raspadanja ne teku više okomitim pravcem, nego se u većem ili manjem nagibu spuštaju prema zemlji. Ovi su zidovi građeni na način svojstven antičkom Mogorjelu, no ipak tako da ih stručnjak može uočiti kao modernu gradnju.

Dok se po pitanju nastavka ovih radova na jugoistočnom i jugozapadnom dijelu zasada ne pokazuju problemi koji bi prelazili granice prostog mehaničkog preslaganja krovnih ploča, dotle je sjeverozapadna strana djelomično oštećena u tolikoj mjeri, da će biti potrebna temeljita restauracija, a djelomično i rekonstrukcija pojedinih zidova. Za njihovo obnavljanje upotrebiće se dokumentarni fotografski materijal iz doba otkopavanja Mogorjela, koji nam daje točan uvid u stanje zidova neposredno nakon oslobođenja od nanosa zemlje. Naša je namjera da objekat održavamo u onom stanju kako je zatečeno u doba iskopavanja.

Résumé

La conservation de ce qui reste de la construction romaine du IVe siècle de notre ère, à Mogorjelo, non loin de Capljina est un travail unique en son genre sur le territoire de Bosnie et Herzégovine, d'autant plus intéressant qu'il a été exécuté dans les premières années du XXe siècle et d'une façon assez originale. Il a été dirigé par le Dr. Karl Patsch, alors conservateur au Musée National de Sarajevo, section de l'Archéologie classique.

Dans cette esquisse, l'auteur analyse le système particu-

lier dont on s'est servi pour protéger ce monument culturel: on a d'abord recouvert les murs de minces plaques de pierre calcaire et on a ensuite planté autour des ruines toute une flore méditerranéenne, qui, en cordon épais, constitue un excellent rideau contre les coups du mauvais temps.

Pendant la dernière guerre, la construction a été partiellement endommagée et, actuellement, des travaux sont en cours pour réparer les installations de conservation précédemment construites.